

Česká literatura padesátých a šedesátých let

DONKA ROUSOVÁ

V tomto příspěvku se zabýváme vývojem české prózy a poezie padesátých a šedesátých let 20. století. Obecně vzato, jde o velice dynamické století, a to nejen v literatuře, ale ve všech oblastech, ve všech sférách kulturního života, o století, ve kterém se udály dvě světové války, dvě kulturní revoluce v českých dějinách a v české literatuře. Tyto události silně zapůsobily na českou literaturu, jejíž vývoj v těch letech zaznamenal velké vzestupy a velké pády.

Významným krokem vkročili do literatury básníci a prozaikové dvacátých let (Wolker, Dyk, Hora a mnozí jiní). Byli to básníci, kteří nebyli známi jen ve své vlasti, ale i za hranicemi, poněvadž svými básněmi povzbuzovali dělnické hnutí, povzbuzovali vlastenecké cítění. Wolkerova proletářská poezie nezůstala nepovšimnuta ani v bývalé Jugoslávii, kde byla pro středoškoláky povinnou četbou.

Nemůžeme přeskočit význam díla světoznámých prozaiků Jaroslava Haška a bratří Čapků. Román Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka* vznikl jako výsledek nesmyslné první světové války. Haškovův román není jen o hrůzách války a osudech malého člověka v této válce, ale také o pádu rakouské monarchie. Nikdo do té doby tak jako Hašek nezesměšnil rakouský byrokratický systém, který byl založen na moci a síle policie a vojska. O hrůzách první světové války psalo velmi mnoho známých světových prozaiků (Remarque, Barbusse aj.), ale Hašek je svým románem překonal, a to jak popularitou, tak i trváním. Ve světové literatuře Hašek svým dílem vytvořil typ hrdiny, Švejka, a dal novému pojetí název *švejkovina*, který dodnes existuje jako název tvorby tohoto typu.

Jestliže Hašek napsal válečný román s velkou dávkou satiry, K. Čapek napsal román – varování před přicházející druhou světovou válkou. Je to po Haškovi druhý nejprekládanější český autor. Témata, která si volil Čapek ve většině románů a divadelních her, byla futuristická – šlo o témata, v nichž se zračí předpověď budoucnosti. Fantastika v jeho dílech ve skutečnosti nebyla fantastika sama pro sebe, ale byla varováním před tím, co přichází. S velkou obavou se díval na budoucnost své vlasti a vůbec celého lidstva v rapidním technickém vývoji, s předtuchou nástupu nacismu. Cítil to nebezpečí pořád, a varoval. Chvála

bohu, může-li se to tak říci, že zemřel těsně před příchodem Němců, jinak by byl první na nacistickém seznamu.

Těsně před válkou zemřel K. Čapek, ke konci války zemřel J. Čapek a za války tragicky zahynul V. Vančura. S nimi česká literatura ztratila své vůdčí osobnosti. Skončila válka a začínala nová doba i v literatuře. Próza svým způsobem zůstala ochuzena. Objevili se někteří noví nebo se přihlásili starší prozaikové jako Jiří Weil, Jan Čep, Jan Drda a jiní. Většina z nich vystoupila jako svědkové hrůz druhé světové války. Forma jejich próz je krátká povídka nebo novela. Mnoho prozaiků, kteří za války byli v exilu, se vrátilo domů: Viktor Fischl, Egon Hostovský, Jan Werich nebo Zdeněk Nejedlý. Jejich poválečná činnost byla ohromná, ale pro některé z nich trvala krátce, poněvadž přišla léta padesátá.

Poválečná poezie zdá se být aktivnější, úrodnější než próza. Ve své činnosti pokračovala Skupina 42. Orientace autorů Skupiny byla poněkud jiná než předválečné a meziválečné avantgardy. Hledali inspiraci v angloamerické kultuře. Jejich vzory byli T. S. Eliot, J. Joyce a jiní. Čeští autoři z těch dob, Josef Kainar, Jiří Kolář, Ivan Blatný a jiní, jako členové Skupiny 42 po únoru 1948 nemohli publikovat anebo jako Blatný opustili vlast a psali v exilu.

Přicházejí léta padesátá 20. století. Doba stalinismu, doba totalitarismu pro celou východní a částečně jižní Evropu. Vedení, jak v politickém, tak i v kulturním životě, má komunistická strana, která nejdříve ze všeho zamítla jakoukoli demokracii. Mít jiné názory nebo mít jiné myšlení než strana znamenalo strávit pěkný kus života ve vězení, na Sibiři nebo na Golém Otoku. Za takových okolností, v takových podmínkách se nedalo čekat na něco zázračného ani v literatuře. Každý byl podezřelý. Byli kritizováni jak surrealisté, tak i existencialisté, prostě všichni, kdo měli jiné myšlení, jiné názory. Mnozí z nich byli odsouzeni nebo popraveni (Kalandra, Horáková) a zakladatele českého poetismu K. Teiga zachránila předčasná smrt.

Literatura padesátých let, jak je všude uváděno, byla literaturou budovatelskou, angažovanou. To byl směr vyhlášený jako socialistický realismus, směr, který vznikl před válkou, v třicátých letech v Sovětském svazu. To byli spisovatelé věrní moci. Mimo jiné k nim ze začátku patřily M. Majerová a M. Pujmanová. To byla doba, „kdy se potlačovalo nejen samostatné myšlení, ale i jakákoli osobitost stylu. I známí starší autoři – jako Pujmanová, Řezáč, Drda, básníci Nezval a Biebl, divadelník E. F. Burian, literární vědec Mukařovský upadli do plytkých schémat [...],“ píše Jiří Holý (Holý 1996: 41). V takových politických podmínkách ne každý mohl psát, ne každý mohl být činný. Mnozí se ocitli v cizině a tvořili v exilu. Ani tam je nečekal velký blahobyt. Většinou měli omezené možnosti psaní, tentokrát ne z politických, ale z jiných, existenčních

důvodů. I ti, co psali, psali eseje nebo krátké povídky a básně (Jan Čep, Milada Součková a jiní).

Literatuře v exilu se dařilo velice špatně. Situace se zlepšila jak se vznikem československého vysílání Svobodné Evropy v roce 1951, tak s vydáváním měsíčníku *Skližeň* (1953) v Hamburku pod vedením Antonína Vlacha a Roberta Vlacha. Další takové zázemí čeští politikové a spisovatelé měli v Tigridově časopisu *Svědectví*, jehož první číslo vyšlo v New Yorku roku 1956 a ke konci padesátých let se redakce přesunula do Paříže.

Doma, ale v skrytu pokračovali s tvorbou Vladimír Holan, Jaroslav Seifert, Durych, Zahradníček a mnoho jiných. Hned po válce jak Holana, Nezvala, tak i Seiferta a mnoho jiných básníků uchvátilo budovatelské nadšení, které netrvalo dlouho. U Holana to jsou básně *Radost*, *Dík Sovětskému svazu*, o něco později *Rudoarmějci* nebo sbírka *Tobě*. Tato sbírka byla poslední před jeho patnáctiletým odmlčením. Bylo mu zakázáno publikovat, ale nemohli mu zakázat psát. Holan se znovu ozval v šedesátých letech. Ani Seifertova poválečná tvorba nebyla taková, jak se očekávalo (*Píseň o Viktorce*), a proto i on byl přinucen na několik let se odmlčet. Jejich znovuzrození nastalo po šedesátém roce. Nezval v těch letech „seděl na dvou židlích“. Na jedné straně vyzdvihoval Stalina, na druhé straně obhajoval Seiferta, Demla nebo Langra. Jeho avantgardní poetika (*Chrpy a města*, 1955) však přece jen zůstala příkladem pro mladší autory: M. Kunderu, Šotolu, Floriana, Závalu a jiné.

V padesátých letech tvořila Skupina 42 (Kolář, Hauková, Hanč) i mladší spisovatelé a básníci, kteří byli inspirováni její tvorbou: Hrabal, Škvorecký, Bondy, Hiršal a jiní. Na rozdíl od poetistického a surrealistického vidění je Kolářovo vidění jiné, prostší, jako je prostší i jeho jazyk, jeho verš, bez bohaté symboliky a metaforičnosti, s důrazem na přímé pojmenování věcí a faktů. Po roce 1968 se vrací do oblasti poezie svou básní-esejem *Nový Epiktet*, v němž nezapomene připomenout, že „moderní poezie je sestrou svobody a rizika [...]“.

Mladí prozaikové Hrabal, Škvorecký, Zábrana aj. psali v padesátých letech, ale jejich tvorba spatřila světlo světa teprve v šedesátých letech. V polovině padesátých let zvláštní skupinu prozaiků tvoří spisovatelé, kteří, jak píše J. Holý, stojí „na polovině cesty mezi schematismem a skutečnou literaturou [...]“ (Holý 1996: 41). Tam můžeme zařadit Karla Ptáčníka a jeho první román *Ročník je-denadvacet*. Román vypravuje o osudech českých chlapců, kteří byli ve svých 21 letech posláni za války do Německa na nucené práce. Dále tam patří Jan Otčenášek románem *Občan Brych*, Norbert Frýd románem *Krabice živých* a hra Pavla Kohouta *Zářijové noci*. U všech je společným tématem válka, válečné nebo vojenské prostředí. Taková díla porušovala normy padesátých let.

Po příchodu Chruščova do čela komunistické strany Sovětského svazu přichází nová doba i v celém kulturním životě nejen v ČSSR, ale i v celé východní Evropě. Nastává uvolnění, které bylo cítit skoro ve všech oblastech kulturního života, ale cenzura se ještě stále prováděla „pečlivě“.

Koncem padesátých let (1958) vyšel román *Zbabělci* J. Škvoreckého, brzy však byl stažen z prodejen a z knihoven, kvůli tomu, že, jak napsal časopis *Tvorba*, spisovatel „plivá do tváře hrdinům odboje“.

Šedesátá léta jsou důkazem tohoto uvolnění. Vychází tvorba, která byla schovávána v zásuvkách. Velkou roli v kulturním každodenním životě v šedesátých letech sehrály časopisy a noviny. Vycházely *Literární noviny*, které byly vždy ihned vyprodány, což svědčí o jejich tehdejší popularitě. Do *Literárek* psali tehdy mladí esejisté a spisovatelé: M. Kundera, Vaculík, I. Klíma a mnoho jiných. Na Moravě, v Brně vycházel měsíčník *Host do domu*, ve kterém publikovali Trefulka, Skácel, Klíma. Další, velice populární a oblíbené byly časopisy *Plamen*, *Květen* atd.

V těchto časopisech básníci mohli opět tisknout svou tvorbu. Vyšly Holanovy *Příběhy* (1963), *Noc s Hamletem* (1964) atd. V *Květnu* pak vycházely básně Holubovy, Šotolovy, Kainarovy a dalších. Svě místo v šedesátých letech našla i poezie Halasova, Ortenova, Závadova aj.

Někteří z těchto básníků se zabývali děním všedního dne, všedního života. Detail vystupoval do popředí. I forma verše je jiná. Volný verš je pro tyto autory typický. I názvy básní nesly charakter všednosti, jako například u Holuba: *Achilles* a *želva*, *Večer v laboratoři* aj., nesly stopy prostředí, v němž se žije či pracuje.

Jiní autoři, básníci jako Závada ve sbírce *Jeden život* (1962), Hrubín v epické básni *Romance pro křídlovku* ze stejného roku, se navracejí k poetice lásky a smrti. Smrt a úzkost převládají i v básních Florianových v *Záznamu o potopě* (1963), v Šiktancově *Nebožce smrti* (1963) a Šotolově *Co a jak* (1964). Blízká těmto básníkům byla i poezie Jana Skácela a Ivana Diviše. Patetický pohled na svět je jedním z hlavních rysů jejich poezie. V šedesátých letech se znovu objevuje Seifert, ale tentokrát jakoby v novém rouchu. Melancholický básník (*Píseň o Viktorce*, 1955; *Maminka*, 1954) po delší odmlce, způsobené nemocí, uprostřed šedesátých let vystupuje úplně změněný. Jeho dřívější rýmované verše vystřídal volný verš. V básních už nenajdeme tolik metafor a obrazných pojmenování a nesrozumitelnou symboliku. On sám píše: „Ale pryč s tou básnickou veřeš / metafor a rýmů“, „život je někdy až mrazivě holý.“ V roce 1968 Seifert napsal další sbírku, *Morový sloup*, ve které zachovává stejný pohled jako v předchozí sbírce. Sbíрка však vyšla teprve v roce 1981.

Začátkem šedesátých let vychází v edici *Život kolem nás* v nakladatelství Československý spisovatel tvorba tehdy mladých autorů: I. Klímy, J. Procházky, J. Trefulky, A. Klimenta a jiných. Většinou šlo o kratší prózu, povídky nebo novely. Trefulkovy prózy, lépe řečeno novely, mají autobiografický charakter. Karel, hlavní hrdina jedné z jeho novel, byl vyloučen ze strany, a tedy i vyhozen z fakulty. Podobný případ, případ svého vyloučení ze studia, o něco později zaznamená i M. Kundera v románu *Žert*.

I u těchto autorů se setkáváme se společným rysem deziluze. Autoři nacházejí svou jistotu návratem do rodného kraje, do kraje dětství a snů. Tak je tomu v próze *Hodina ticha* Ivana Klímy nebo v prózách Jana Procházky.

Zvláštní skupinu v šedesátých letech tvořili spisovatelé – prozaikové, kteří se ve své tvorbě vraceli ke staré tematice války, koncentračních táborů a k židovské problematice. Většinou šlo o autory narozené ve dvacátých letech, kteří za války jako chlapi pocítili hrůzy války na vlastní kůži. Mluví se o nich jako o druhé vlně válečné prózy. Ladislav Fuks je ze spisovatelů šedesátých let, kteří se ve svých románech zabývají židovskými osudy za druhé světové války (*Pan Theodor Mundstock*, 1963), nejznámější. Autor zaujal zvláštní postoj k vyličení osudu pana Mundstocka, jenž má být odvezen do Terezína. Celá jeho příprava k odchodu do tábora je popsána tragikomickým způsobem.

V roce 1960 vyšel posmrtně román Jiřího Weila *Na střeše je Mendelssohn*. O dva roky později vychází román Hany Bělohradské *Bez krásy, bez límce* se stejnou tematikou. Lustigova próza je znovu oceňována. V roce 1964 vychází jeho nejkrásnější novela *Modlitba pro Kateřinou Horovitzovou*. Přitom se Lustig opírá o pravdivé události, které se přihodily Židům. Němci vybírali peníze z kont bohatých Židů v neutrálních státech pod slibem svobody za vydání peněz. Místo svobody však byli všichni Židé posláni do koncentračních táborů a pak do plynu. Polská herečka, která je spolu s ostatními Židy poslána do plynu, se po cestě vzchopí k činu – i když ví, že tím už nic nezmění, vytrhne pušku jednomu německému vojákovi a zastřelí jeho a ještě dalšího vojáka. O něco později, v roce 1967, napsal Ladislav Fuks román *Spalovač mrtvol*. Řeklo by se, že je to také román z válečného prostředí, ale je to válka viděná z jiného úhlu. Fuks do její atmosféry vnáší psychologický horor. Kopfrkingl, hlavní hrdina románu, spaluje mrtvolky v krematoriu. Je to dobrý muž, hodný, něžný manžel a otec. Taková je jeho jedna strana. Když přicházejí Němci, Kopfrkingl se úplně mění. Cítí se Němcem, a tak zradí esesákům své přátele, sousedy a nakonec zabije svou ženu – Židovku i děti, poněvadž měly židovskou krev.

S židovskou tematikou se setkáme i v knize *Sedmiramenný svícen* (1964) J. Škvoreckého i u mnoha jiných.

Charakteristickou osobností pro literaturu šedesátých let je bez pochyby B. Hrabal. Vždycky svůj, vždycky originální. I když nebyl žádný začátečník, právě v šedesátých letech začaly vycházet jeho knihy jedna za druhou. Do roku 1968 vydával každý rok jednu knihu. Vyndával je ze šuplíku, kde byly skladovány po celá ta léta, co nemohl publikovat. Říkáme, že se od svých současníků liší v mnoha rysech. Jeho typickým rysem je humor, hrabalovský humor, jazyk a styl. Tehdy to byl Hrabal, kdo dal přednost obecné češtině před spisovným jazykem. Svým stylem nás opravňuje k tomu, abychom ho kvalifikovali jako pokračovatele haškovského proudu, jako pokračovatele švejkoviny. Kvůli těmto rysům jeho tvorby nebyly jeho povídky a novely přijaty s nadšením. I kritikové byli v postoji k jeho tvorbě rozděleni do dvou táborů. Jedni ho zbožňovali, druzí na něho útočili.

Z hlediska rychlosti vydávání jeho knih byla skupina čtenářů, kteří jeho prózu hltali, ve většině. Každá jeho kniha byla okamžitě pryč z pultu. Čím dál tím víc rostl zájem o jeho knihy. Důvod spočívá v tom, že si Hrabal nevybíral témata. Psal o všem, co ho potkalo, co uslyšel apod. Sám říkal: „Já nejsem spisovatel, já jsem zapisovatel.“ Všechno, co uslyšel, zapisoval. Není tomu tak se vším. O tom svědčí překrásná novela *Ostře sledované vlaky* (1965), ve které se děj odehrává na jednom venkovském nádraží za druhé světové války. Stejně je tomu i s novelou *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet* ze stejného roku. Něco jiného jsou jeho sbírky povídek *Perlička na dně* (1963) nebo *Pábitelé* (1964) a novela *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, kterou tvoří jedna jediná věta, v níž děje, lépe řečeno příhody navazují jedny na druhé bez interpunkčních znamének. Hrabal patří mezi ty spisovatele, s nimiž mají překladatelé největší problémy. Jak jsme již řekli, jeho próza se čte lehce, je zábavná, bohatá na hovorové prvky, ale všechno to přeložit do jiného jazyka není žádná legrace. Přeložit všechny ty hrabaloviny a dát textu pravý spád, takový, jaký má v originále, je moc těžké (mluvím ze zkušenosti, kterou jsem udělala při překládání povídek *Pábitelé*, *Pohřeb*, *Jontoforéze* a novely *Taneční hodiny pro starší a pokročilé* do makedonštiny).

V první polovině šedesátých let se objevuje prozaik Vladimír Páral, intelektuál, chemik, který si náměty pro svou tvorbu bere ze všedního života, ze svého pracovního prostředí, jak o tom svědčí *Veletrh splněných přání* (1964) nebo román *Milenci a vrazi* z roku 1969.

Zajímavá, plná fantazie je próza Věry Linhartové ze začátku šedesátých let: povídka *Co nejvíc šedé z Meziprázkumu nejbližší uplynulého* (1964) nebo *Dům daleko* z roku 1968.

S podobnou fantaskností jako u Linhartové se setkáváme i v tvorbě Ivana Vyskočila, který je, na rozdíl od ní, srozumitelnější. I když je svět u Vyskočila podle J. Holého (Holý 1996: 153) groteskně obrácený a zvrácený, podobá se světu běžnému.

V druhé polovině šedesátých let, v souvislosti s politickým děním, dostává literatura, zvláště próza, jinou tvář, jde jiným směrem. Spisovatelé jako by se uzavírali ve svém nitru, rozebírají svůj život, vracejí se k dětství, k mládí. Skepse vychází na povrch v *Sekyře* L. Vaculíka nebo u M. Kundery. Kundera prostřednictvím své narativní struktury, prostřednictvím dynamických vztahů mezi jejími komponenty, vyjadřuje problém odcizení, zvláštního sebeklamu (*Žert*, 1967). Podobný případ nalezneme i u Putíka v jeho *Smrtelné neděli* (1969). Právě v druhé polovině šedesátých let se prohluboval pocit nespokojenosti. Roku 1967 byla znovu legalizována cenzura, a tak bylo postupně zabavováno mnoho kritických textů a esejů. Zakazované knihy, jako např. kniha slovenského spisovatele Mňačka *Ako chutí moc*, ve které se mohl najít zobrazen každý z tehdejších politiků, byly tajně předávány z ruky do ruky. Kvůli této knize a kvůli svým názorům na tehdejší izraelsko-arabskou válku, byl Mňačko zbaven občanství. V témže roce na čtvrtém sjezdu Svazu československých spisovatelů M. Kundera ve svém projevu popsal stav tehdejší kultury i literatury. S obavami se vyjádřil v tom smyslu, že česká kultura je dlouhou dobu izolována a že „lidé, kteří žijí jen ve své nezprostředkované přítomnosti, bez vědomí historické kontinuity a bez kultury jsou s to proměnit svou vlast v pustinu bez historie, bez paměti, bez ozvěn a bez krásy“. Na tento Kunderův projev i na vystoupení jiných reagoval tehdejší tajemník ÚV KSČ J. Hendrych s kritikou svazu, jeho sklonů k ideovému pluralismu. Kunderova kritika, diskuse dalších spisovatelů na sjezdu, kteří mluvili o české a sovětské cenzuře, Vaculíkovo prohlášení o potlačování demokracie v Československu vyvolaly velkou reakci strany a vlády. Samozřejmě nastoupily sankce, které znamenaly vylučování ze strany, byly zlikvidovány *Literární noviny* a Svaz spisovatelů. Tehdejší vláda, vedená A. Novotným, nemohla celou tuto krizi vyřešit, a proto musela odstoupit. S příchodem Alexandera Dubčeka do funkce prvního tajemníka strany byla zrušena cenzura a *Literární noviny* s novým názvem *Literární listy* mohly opět vycházet. Se založením Kruhu nezávislých spisovatelů začala aktivita mnoha zamlčovaných autorů, mezi kterými byli V. Havel, A. Kliment, P. Kopta a jiní. Stalo se to, co se dlouho očekávalo. J. Seifert byl zvolen do čela komise Svazu spisovatelů.

V roce 1968 se probouzela občanská aktivita ve všech podnicích a institucích. K takové aktivitě vyzýval i Vaculíkův manifest *Dva tisíce slov*, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům a všem. Tento manifest tehdejší vedení stra-

ny nepodepsalo, ale i přesto byly reakce ze sovětského politbyra čím dál častější a koncem měsíce srpna (21. 8.) vnikla na území Československa vojska pěti států v čele s vojsky Sovětského svazu. Chvála bohu nebylo mnoho obětí na životech, ale byla obětována svoboda v širším slova smyslu. Jak se ukázalo, historie se opakovala. Tak jako dříve stáli v čele odporu mladí lidé, studenti, intelektuálové a dělníci. Zbytečná byla smrt mladého studenta filozofické fakulty Jana Palacha a mladého Jana Zajíce. Ke zlepšení nevedly ani každodenní protesty a shromáždění. Postupně byly zastaveny pokrokové časopisy a noviny a reformátoři šli do vězení nebo byli donuceni odejít ze země.

Znovu vznikala exilová literatura a život pokračoval někde jinde, jenom ne doma. Mnoho českých autorů a spisovatelů našlo svůj druhý domov v různých evropských a zaoceánských státech (Kundera, Škvorecký, Klíma, Linhartová, Lustig, Diviš a jiní). Tvorba exulantů a účastníků reforem byla v rodné zemi ihned stažena z knihkupectví i z knihoven. Naproti tomu tvorba, která vycházela v cizině, byla překládána do mnoha jazyků, protože zájem o tuto literaturu byl velký. Kunderovy romány, které vyšly ve Francii, byly okamžitě přeloženy do srbochorvatštiny: *Život je jinde*, *Nesnesitelná lehkost bytí*, *Valčík na rozloučenou* aj. Kundera se stal u nás, v tehdejší Jugoslávii, nejčtenějším spisovatelem. Skoro v každém čísle v bělehradském týdeníku *Nin* byl nějaký článek o Kunderovi. O nic menší nebyla popularita Škvoreckého nebo Seifertova. Právě v *Ninu* se tiskly různé debaty a rozhovory s nimi a jinými československými spisovateli. Takovou, řekla bych, solidaritu Jihoslované předvedli i předtím, během invaze. Jugoslávie byla jediným státem východního bloku, který na invazi bouřlivě a otevřeně reagoval. Hlasitě a otevřeně protestoval proti takovému způsobu likvidování občanské demokracie a svobody.

Literatura

HOLÝ, Jiří

1996 *Česká literatura od počátků k dnešku* 4 (Praha: Čs. spisovatel)